

Επικοινωνιακός λόγος: Συνείδηση και γνώση στην εκπαίδευση και εξουσία

Γιώργος Ε. Σκουλάς*

Περίληψη

Στόχος του άρθρου αυτού είναι η διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο η γλώσσα, ως εργαλείο επικοινωνίας, χρησιμοποιήθηκε λειτουργικά στις βασικές δραστηριότητες του ανθρώπου στη νεώτερη και σύγχρονη εποχή. Συγκεκριμένα, εξετάζεται κατά πόσο το γλωσσικό αυτό όργανο συνέβαλε στη θετική εξέλιξη του σύγχρονου ανθρώπου και σε ποιο βαθμό ενισχύθηκε ή όχι η ουσιαστική ανθρώπινη επικοινωνία με τη μεσολάβηση των τεχνολογικά εξελισσόμενων μέσων επικοινωνίας. Ταυτόχρονα, επιχειρείται μια ανάλυση που αφορά τη σχέση της γλώσσας με την πραγματική γνώση αλλά και την εξουσία ώστε να φωτιστούν οι πτυχές εκείνες που σχετίζονται με τις πλευρές εξουσίας οι οποίες απορρέουν από την κυριαρχία για την οποία χρησιμοποιείται και μια διαφορετική γλωσσική μέθοδος επικοινωνίας. Παράλληλα, επιχειρείται μια κριτική ανάλυση για το κύριο σύστημα γλώσσας και γνώσης που επικράτησε στο δυτικό κόσμο, καθώς και η επίδραση που αυτό είχε εξελικτικά στο διαμορφούμενο πολιτισμό του.

1. Εισαγωγή

Είναι γνωστό πια ότι η λέξη επικοινωνία έχει πάρει διαστάσεις στις μέρες μας μεγαλύτερες από προηγούμενες εποχές. Κυρίως, επειδή σήμερα έχει εμπλουτιστεί το περιεχόμενό της εννοιολογικά

* Ο Γιώργος Ε. Σκουλάς είναι επίκουρος καθηγητής στο Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Οικονομικών και Πολιτικών Σπουδών, στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

με την ύπαρξη τεχνολογικά εξελιγμένων επικοινωνιακών μέσων τα οποία απελευθέρωσαν τον άνθρωπο από το χώρο και το χρόνο. Κατά συνέπεια, η περίοδος που διανύουμε είναι εποχή των μέσων μαζικής ενημέρωσης και της πληροφορικής, η οποία προσδίδει στην επικοινωνία νέο περιεχόμενο και νέες διαστάσεις σε διεθνές πεδίο. Αυτό συντελείται σε τέτοιο βαθμό που διαπιστώνεται πλέον ανεπιφύλακτα ότι είναι το κλειδί σε κάθε σχέση ανάμεσα στους ανθρώπους, στις κοινωνίες και στα έθνη. Έτσι, η επικοινωνία ως μέσο μπορεί να χρησιμοποιηθεί θετικά για τον άνθρωπο αλλά και αρνητικά. Αφ' ενός μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τη διασκέδασή του, την πνευματική πρόοδο και την κοινωνική του ολοκλήρωση μέσω της γνώσης, καθώς και τη χειραφέτησή του. Αφετέρου, μπορεί να τον οδηγήσει στην αδράνεια, καταστολή, απομόνωση και στην πλήρη χειραγωγή του. Εξαρτάται πώς εκλαμβάνεται και αποκωδικοποιείται ένα μήνυμα ή μηνύματα και πώς αποστέλλονται και σε ποιον ή με ποια μορφή για να επιτευχθεί η απαιτούμενη επικοινωνία.

Νοηματικά η εν λόγω λέξη παραπέμπει σε μια λειτουργία επικοινωνίας στην οποία κρυσταλλώνεται και αντανακλάται η μορφή του σύγχρονου πολιτισμού. Δηλαδή, σε μια λειτουργία επικοινωνίας μέσω της οποίας ανταλλάσσονται πληροφορίες και συμβολικά περιεχόμενα προφορικά και γραπτά ως ένα πλήρες σύστημα. Όταν επίσης ληφθούν υπόψη και οι εξελίξεις της τεχνολογίας στην πληροφορική και στα ΜΜΕ, τότε αναγκαστικά προϋποθέτονται κανόνες και κώδικες που συνεισφέρουν στην πλήρη και αποτελεσματική επικοινωνία. Είναι όμως η *αποτελεσματικότητα* αυτής της τυπικής λειτουργίας που ενισχύεται μηχανικά το ζητούμενο ή η *ουσιαστική ανθρώπινη επικοινωνία*; Εάν ναι, σε τι μπορεί να διαφέρει η τελευταία; Η επικοινωνία μπορεί να εμφανιστεί σε οποιαδήποτε δραστηριότητα που σχετίζεται με την αλληλεπίδραση των ανθρώπων στις σφαίρες της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής τους ύπαρξης. Είναι δραστηριότητα που σχετίζεται άμεσα με τις αναγκαίες σχέσεις των ατόμων μιας κοινότητας, ενός κοινωνικού συνόλου, ή έθνους στην προσπάθειά τους όχι μόνο να παράγουν τα μέσα συντήρησής τους αλλά και να βελτιώσουν τις συνθήκες ζωής τους και να αναπαραχθούν κοινωνικά. Συνδέεται στενά με τη γλώσσα που χρησιμοποιείται ως επικοινωνιακό όργανο το οποίο αποτελεί τη βάση όλων των επικοινωνιακών τεχνικών και τεχνολογιών. Ανάμεσα στο όργανο που αποκαλείται γλώσσα και των αντικειμένων ή υποκειμένων για τα οποία μιλούμε, υπάρχει μια οντολογική διαφορά όπου βασίζεται η γλώσσα η οποία ανοίγει τον ορίζοντα του νοήματος. Ένα νόημα, το οποίο τα «γνωρίζοντα και πράττοντα υποκείμενα», όπως εξηγεί ο Καστο-

ριάδης, «ερμηνεύουν καταστάσεις πραγμάτων, συναντούν άλλα πρόσωπα και πράγματα και ερχόμενα σε επαφή μαζί τους αποκτούν εμπειρίες»¹. Όμως, η συνολική αυτή ανθρώπινη δραστηριότητα σε πεδία αλληλόδρασης, δανειζόμενοι τον όρο του Bourdieu², συντελείται μέσα σε δομημένα κοινωνικά πλαίσια, που η επιδίωξη διαφόρων στόχων ορισμένων ατόμων ή ομάδων τείνει συνήθως να διαμορφώνει συνθήκες εξουσίας με διαφορετικές δυνατότητες και τάσεις. Ο Τόμπσον παρατηρεί ότι, «η θέση που ένα άτομο καταλαμβάνει μέσα σε ένα πεδίο ή θεσμό εξαρτάται στενά από την εξουσία που διαθέτει»³. Κατά αυτό τον τρόπο, συνεπώς εκφράζονται και εδραιώνονται σχέσεις κυριαρχίας μεταξύ ομάδων ή ατόμων που έχουν διαφορετικές θέσεις στα πεδία αυτά της αλληλόδρασης⁴.

Με αυτή την έρευνα επιχειρείται η ανάδειξη εκείνων των πτυχών της επικοινωνίας οι οποίες σχετίζονται με τη γνώση, τη συνείδηση καθώς και την ιδεολογία, ως μορφή και περιεχόμενο της υπάρχουσας κοινωνικής πραγματικότητας και της λειτουργίας της. Επί του προκειμένου, έχει διατυπωθεί ο παραπάνω ισχυρισμός από αρκετούς θεωρητικούς ερευνητές όπως ο Γ. Χάμπερμας, Harold Innis και George Grant στα διάφορα κείμενά τους. Παρατηρούν, ότι οι επικοινωνιακές τεχνικές και η τεχνολογία εν γένει, έχουν μια θεμελιώδη επιρροή πάνω στον τρόπο που οι άνθρωποι κατανοούν τον κόσμο. Τον συλλαμβάνουν με συνέπεια ώστε να διαμορφώνεται αντίστοιχα και η συνείδησή τους. Επιπλέον, πως αυτός ο τρόπος διάπλασης της συνείδησής τους υποδηλώνει ότι βασικός παράγοντας στη διεργασία αυτή είναι η επικοινωνία που διαμορφώνει τη γνώση τους για τον κόσμο ως *περιεχόμενο*, και τα συστήματα με τα οποία οικειοποιούνται τη γνώση αυτή ως *μορφή*. Τα παραπάνω αποτελούν μια επιστημολογική προσέγγιση για την κατανόηση του κόσμου, που ναι μεν μπορεί να είναι αληθής για να οδηγήσει τα άτομα στην αταλάντευτη συνείδηση, ενέχει όμως το ενδεχόμενο της απόκρυψης της αληθούς πραγματικότητας ώστε να τα οδηγήσει στην ψευδή. Η τεχνολογία της επικοινωνίας θεωρείται ως έμμεσα υπεύθυνη για την παραγωγή και ανάπτυξη μιας συνείδησης καθώς και κόσμο-αντίληψης μέσα στη δυτική σκέψη. Μια συνείδηση, η οποία εξειδικεύει στην προδιαγραφή της εμπειρίας που εκφράζεται ως περιφερειακή κατάσταση και χαράζει τεχνικά γραμμές εξέλιξης της «*αποτελεσματικής*» επικοινωνίας κυριαρχικά όχι όμως και της *ουσιαστικής* ή της *ανθρώπινης* επικοινωνίας. Κι αυτό, επειδή η τελευταία προϋποθέτει πομπός και δέκτης να επεξεργάζονται τα μηνύματα για να μπορούν να εναλλάσσονται στους ρόλους που είναι βασικό στοιχείο διαλόγου. Επειδή, με το διάλογο

υπάρχει αναμφίβολα γονιμότητα στη σκέψη ώστε η ανταπόκριση να είναι προς όφελος του ανθρώπου.

Στόχος του άρθρου συνεπώς, είναι η ανίχνευση του τρόπου που χρησιμοποιήθηκε αυτό το λειτουργικό γλωσσικό όργανο στις ανθρώπινες δραστηριότητες στη σύγχρονη εποχή. Αν δηλαδή, αυτό το γλωσσικό σύμβολο, η επικοινωνία, συνέβαλε ή όχι στην προοδευτική εξέλιξη του σύγχρονου ατόμου και κοινωνίας και κατά πόσο ενισχύθηκε η ουσιαστική ανθρώπινη επικοινωνία με την ώθηση των τεχνολογικών εξελίξεων. Παράλληλα, να μελετήσει το σύστημα εκείνο γλώσσας και γνώσης που υιοθετήθηκε καθώς και την επίδραση που είχε το ίδιο στον εξελισσόμενο πολιτισμό του δυτικού κόσμου.

2. Γλωσσικές παραδόσεις και συστήματα γνώσης

Σε μια συνολική εξέταση των διαφόρων πολιτισμών, σύμφωνα με ορισμένους συγγραφείς, διακρίνεται ο δυτικός πολιτισμός να έχει βαθιά επηρεαστεί από την επικοινωνία. Δηλαδή, από τον τρόπο που οι άνθρωποι έρχονται σε επαφή μεταξύ τους στην εργασία, στην εκπαίδευση και στην πολιτική τόσο σε μια ομάδα, φύλο, τάξη, κοινότητα ή κόμμα, όσο και σε μια κοινωνία, έθνος ή έθνη. Η γλώσσα, έχει άμεση σχέση με τον τρόπο που χρησιμοποιείται ως βασικό εργαλείο επικοινωνίας ανεξάρτητα από τον τόπο ή τη σύμπτωση. Επειδή η γλώσσα είναι επικοινωνιακό προϊόν το οποίο αναπτύχθηκε και εξελίχθηκε με την ανθρώπινη επικοινωνία και αυτήν υπηρετεί, θεραπεύει και εξελίσσει μπορεί να ειπωθεί κι ως σύστημα σκέψης. «Σκέψη χωρίς γλώσσα είναι βουβή καθώς και γλώσσα χωρίς σκέψη είναι κραυγή»⁵. Είναι πάνω από όλα φορέας πολιτισμού και παιδείας επειδή ενσωματώνει πολιτιστικές κληρονομίες και αξίες. Τέτοιου είδους όμως αξίες, ιδέες και κοσμοαντιλήψεις που γίνονται συνείδηση και πολιτισμική κληρονομιά ενός λαού, εφόσον ενσωματώνονται στην παιδεία και τον πολιτισμό του, είναι απόρροια του συνόλου του ή ενός τμήματός του που επιβάλλεται μετά *κυριαρχικά* στην υπόλοιπη κοινωνία; Το παραπάνω ερώτημα είναι αλληλένδετο με εκείνο που τέθηκε στην εισαγωγή όσον αφορά τη διαφορά ανάμεσα στην αποτελεσματική και στην ουσιαστική ανθρώπινη επικοινωνία και πως η τελευταία επιτυγχάνεται. Επειδή σχετίζονται άμεσα με το κοινωνικό σύστημα μιας χώρας που ανάλογα το είδος του συστήματος υπηρετείται κι ο λόγος. Γι' αυτό θα προσπαθήσουμε παρακάτω να εξετάσουμε,

στο μέτρο του δυνατού, τις εκδοχές εκείνες που συνηγορούν ή αντιτάσσονται προς αυτή την κατεύθυνση.

Κατά τη διάρκεια της σύγχρονης εποχής σημειώθηκαν αλλαγές στην επικοινωνία, οι οποίες ήταν έντονες, είχαν κατ' αυτό τον τρόπο σημαντικές επιπτώσεις ευρύτερα. Οι εξελίξεις και τα τεχνολογικά επιτεύγματα του δυτικού κόσμου συνέβαλαν ώστε να διαμορφωθεί ένας αρκετά διαφορετικός πολιτισμός από ό,τι ήταν πριν, σύμφωνα με τον G. Grant⁶. Αυτό που υφίσταται ο κόσμος δεν αφορά στην εξωτερική του πλευρά αλλά στην εσωτερική. Δηλαδή, αυτή η αλματώδης τεχνολογική άνοδος διαμορφώνει τις εσώτερες πλευρές μας σε αυτό που είμαστε και επηρεάζει αποφασιστικά τις δραστηριότητες, τις σκέψεις και τη φαντασία μας. Η αναζήτησή αυτή της τεχνολογικής ανόδου, παρατηρεί ο ίδιος, έχει γίνει η κυρίαρχή μας δραστηριότητα και αυτή η κυριαρχία πλάσσει την ιδιωτική και δημόσια σφαίρα⁷. Με παρόμοιο τρόπο θα παρατηρήσει ο Μαρκούζε, ότι «η τεχνική πρόοδος ενισχύει ένα ολόκληρο σύστημα *κυριαρχίας* και συνεκτικότητας που κατευθύνει τη γενικότερη εξέλιξη της κοινωνίας δημιουργώντας μορφές ζωής και εξουσίας» έτσι ώστε να «συμφιλιώνονται με το σύστημα οι αντίθετες δυνάμεις και να τσακίζεται η διαμαρτυρία που είχε σκοπό την απελευθέρωση του ανθρώπου»⁸. Τα διάφορα σύγχρονα κοινωνικά καθεστώτα δεν ξεχωρίζουν από τον τρόπο ζωής αλλά από τις τεχνικές ελέγχου που χρησιμοποιούνται σε αυτά. Η γλώσσα λοιπόν, υπό αυτό το πρίσμα, «αντανakλά τον έλεγχο και γίνεται η ίδια όργανο ελέγχου ακόμη και όταν μεταδίδει πληροφορίες κι όχι διαταγές, ακόμη κι όταν καλεί σε επιλογή και όχι σε υπακοή, σε ελευθερία κι όχι σε υποταγή»⁹. Η γλώσσα αυτή περιορίζει τις μορφές και τα γλωσσικά σημεία του στοχασμού, της ανάπτυξης και της αντίθεσης.

Με βάση αυτές τις συνέπειες, ορισμένοι άλλοι θεωρητικοί όπως ο Harold Innis, ανακαλύπτουν την ιστορική ανάπτυξη και την επίδραση των μέσων επικοινωνίας στο σύγχρονο άνθρωπο από τη μορφή και τη σκοπιά της γνώσης καθώς και το βαθμό που τα μέσα υφίστανται μια μονοπωλιοποίηση από ειδικά οικονομικά συμφέροντα¹⁰. Εντοπίζουν συνεπώς, την ιστορική ανάπτυξη ανάμεσα σε δύο βασικές γλωσσικές παραδόσεις που είναι ανοικτές στις δραστηριότητες και σχέσεις των ανθρώπων, τη γραπτή και την προφορική παράδοση. Και οι δύο αυτές γλωσσικές παραδόσεις τόσο η γραπτή όσο και η προφορική φέρουν διαφορετικές λειτουργίες στην εκτέλεση της επικοινωνίας πάνω στη βάση των μέσων επικοινωνίας με διαφορετικές διατάξεις και συστήματα γνώσης. Αυτή η διαφορετικότητα στη λειτουργία και στη διάταξη των συστημάτων της γνώσης,

επηρεάζει δραστικά τη μορφή των κοινωνικών σχέσεων επειδή η άποψη του πληθυσμού διαμορφώνεται και απεικονίζεται στο σύστημα επικοινωνίας. Με άλλα λόγια, η ανθρώπινη συνείδηση καθορίζεται αρχικά από το είδος των επικοινωνιών και των συστημάτων της γνώσης που επηρεάζουν το σχήμα τους εφόσον διαμορφώνουν το κοινωνικό και πνευματικό μας περιβάλλον¹¹. Δεν υπάρχουν ενδοιασμοί ότι μια προφορική παράδοση υποδηλώνει κάτι το ζωντανό και μια ελαστικότητα, όπως θα παρατηρούσε ο Innis. Εντούτοις, «οι ερευνητές της ανθρωπολογίας χωρίς να αναιρούν τα πλεονεκτήματα της προφορικής παράδοσης επισημαίνουν ένα ιδιαίτερο δέσιμο του χαρακτήρα της συνήθειας και των εθίμων στους πρωτόγονους πολιτισμούς. Ένα περίπλοκο σύστημα γραφής - όπως η καθαρεύουσα - γίνεται κτήμα μιας ειδικής τάξης και τείνει να υποστηρίξει αριστοκρατίες. Ένα απλό, εύκαμπτο σύστημα γραφής επιδέχεται προσαρμογή στην τοπική γλώσσα αλλά η βραδύτητα προσαρμογής διευκολύνει το μονοπώλιο της γνώσης και της ιεραρχίας»¹².

Παρόλα αυτά, διαπιστώνεται ότι η παράδοση του γραπτού λόγου έχει βαθιές επιδράσεις στην τέχνη του πολιτισμού που σημαίνει ότι και οι δύο πλευρές του, τόσο οι τεχνικές οικοδόμησης της γνώσης όσο και η τεχνολογία, δημιούργησαν μέσα σ' αυτή τη γραπτή παράδοση. Η ανάγνωση σε σύγκριση με τη γραφή, υποδηλώνει μια παθητική αναγνώριση της δύναμης της γραφής. Η τεχνολογία της επικοινωνίας εκμεταλλεύεται τη δική της δομική κατεύθυνση στον πολιτισμό¹³ και η γραφή εν μέρει επιβάλλει μια δομή και μια αυστηρή λογική, όπως γραμματική σύνταξη κ.λπ., στην ανάπτυξη της γλώσσας και μεταγενέστερα στη διάταξη της γνώσης. Ιστορικά παρατηρείται, ότι η εξέλιξη των μονοπωλίων της γνώσης έχουν συχνά βιώσει μια αστάθεια, όταν η επιδεξιότητα της γραφής γίνεται πιο προσιτή και δημιουργεί ενδιαφέρον για μάθηση. Ωστόσο, ένα τέτοιο ενδιαφέρον για μάθηση διαδίδεται πλατιά όταν μια κοινωνία θεωρείται σταθερή και στην οποία οι δυνάμεις της είναι αρκετά ισχυρές για να εξασφαλίζουν προστασία.

Η «αυτοσυγκέντρωση» στη μάθηση, «υποδηλώνει μια γραπτή παράδοση επικοινωνίας και εισάγει μονοπωλιακά στοιχεία στον πολιτισμό που ακολουθούνται από ακαμψίες και εμπλέκουν την έλλειψη επαφής με την προφορική και την τοπική παράδοση»¹⁴. Καθιερώνεται έτσι μια αρχή, ότι η αυτοσυγκέντρωση της επικοινωνιακής τέχνης, μαζί με τη μονοπωλιοποίηση της γνώσης, θα καταλήξει σε «μια εξασθένιση των σχέσεων ανάμεσα στην οργανωμένη δύναμη και στις τοπικές και καταρρέει εν όψει των τεχνολογικών αλλαγών που σημειώνονται σε περιφερειακούς χώρους οι οποίοι έχουν δια-

φύγει την επίδραση του μονοπωλίου της γνώσης»¹⁵. Με την τοποθέτηση του Innis, έχοντας το παράδειγμα των περιοχών του Καναδά, οι περιφερειακές περιοχές της γνώσης υποχρεώνονται να διαφύγουν τον άμεσο σφετερισμό τους από το κέντρο. Στο κέντρο η γνώση δένεται σε έναν άκαμπτο φορμαλισμό που δομείται πάνω στις προκαταλήψεις της ιδεολογίας. Αυτό συμβαίνει έτσι ακόμη και αν το σύστημα της διαιρεμένης τμηματοποίησης και κατηγοριοποίησης αντανακλά την ιδεολογική διάταξη της προτεραιότητας και ιεραρχεί τη γνώση ανάλογα. Η εμπειρία της νεωτερικότητας έχει διαρθρώσει και αναδιαρθρώσει τη γνώση, όπως παρατήρησε ο Foucault, τη σύλληψη και την ερμηνεία σύμφωνα με τα προκατειλημμένα συστήματα προς χάρη των εμπειρικών και ορθολογιστικών τρόπων λογικής που τείνουν να κυριαρχήσουν στην επιστημολογική σκέψη¹⁶. Από την άλλη πλευρά, η γνώση γενικά που εκδηλώνεται στον πολιτισμό ενός λαού τείνει να είναι λιγότερο άκαμπτη, δογματική και φορμαλιστική, απεικονίζοντας μια πιο ανοικτή και δυναμική ανάπτυξη καθώς και ανταλλαγή του περιεχομένου και της διάστασης των ιδεών.

Στην εστίαση της επιτυχίας μιας επιστημολογικής διάταξης βρίσκεται η χρήση βίας για την επιβολή μιας κυρίαρχης ιδεολογίας. Αλλά αυτή η επιτυχία «εξαρτάται από έναν αποτελεσματικό συνδυασμό της προφορικής παράδοσης και της εθνικής γλώσσας ή τοπολαλιάς με την τεχνολογία και την επιστήμη»¹⁷. Οποιαδήποτε ομάδα, κοινότητα ή κοινωνία όταν κυριαρχείται αποτελεσματικά, ειδικά στην οπτική μιας νέας διάταξης πραγμάτων, «γίνεται εύκολα ενδοτική στην κουλτούρα που εισάγεται»¹⁸. Γι' αυτό ο Innis σημειώνει ότι η γλώσσα, ειδικά στη γραπτή της μορφή, αναπτύσσεται ως αποτέλεσμα αλλαγών και εξελίξεων στην τέχνη της επικοινωνίας. Άλλωστε, η οποιαδήποτε αστάθεια που παράγεται από τα μέσα επικοινωνίας είναι βέβαιο ότι θα καταλήξει στο νομικό και πολιτικό προσανατολισμό και σε νέα ευθυγράμμιση ως ανταπόκριση σε αυτές τις αλλαγές. Σε μια ιστορική ανασκόπηση, επιστρέφοντας στις ουσιώδεις διαφορές ανάμεσα στη γραπτή και στην προφορική παράδοση, ακολουθώντας την παραπάνω οπτική, διαπιστώνουμε ότι η προφορική είναι ένας ζωντανός λόγος και δίνει έμφαση στη μνήμη και στην εκπαίδευση. Η αφήγηση διαφόρων διηγημάτων και ιστοριών, παίζει κυρίαρχο ρόλο στη διαμόρφωση μιας γενικής αντίληψης και εκτίμησης για τον κόσμο καθώς και για το παρελθόν ως ανθρώπινη ιστορία¹⁹. Με την εισαγωγή της κριτικής φιλοσοφίας και με την τεχνική της διαλεκτικής, της θέσης-αντίθεσης-σύνθεσης, η προφορική παράδοση δοκίμασε την πρώτη της επίθεση στην επιστημολογική της νομιμότητα²⁰. Οι Derrida και Saussure, εξαπολύ-

ουν ορμητική επίθεση ενάντια στην αντίληψη ότι η «γλώσσα από τη δομή της εξαρτάται από τον προφορικό λόγο και ενάντια επίσης στο γεγονός ότι η γραφή απλά αναπαράγει τα φωνήματα»²¹.

Απεναντίας, στηρίζουν την ιδέα ότι η «γραφή έχει την πρωτοκαθεδρία κι ο ίδιος ο προφορικός λόγος διατίθεται ως συμπλήρωμά της. Με αυτό τον τρόπο η ουσία της γλώσσας, δηλαδή η θεσμοθέτηση σημασιών στο σημειακό υπόστρωμα μπορεί να εξηγηθεί με τη βοήθεια των συστατικών ιδιοτήτων της γραφής»²². Γλώσσα και γραφή είναι δύο χωριστά συστήματα σημείων που ο μοναδικός λόγος ύπαρξης της γραφής είναι να παραστήσει τη γλώσσα. Οι υποστηρικτές της παραπάνω αντίληψης όπως ο De Saussure, παρατήρησαν ότι το «γλωσσικό αντικείμενο δεν ορίζεται από κάποιο συνδυασμό της γραπτής και της ομιλούμενης λέξης» γιατί έτσι θα δημιουργούνταν στη γραπτή μια «σύγχυση με την ομιλούμενη που είναι η εικόνα ώστε να της δίνεται μεγαλύτερη σημασία στην παράσταση του φωνητικού σημείου παρά στο σημείο το ίδιο»²³. Με άλλα λόγια, είναι σαν να πιστεύουμε πως «για να γνωρίσουμε κάποιον είναι προτιμότερο να κοιτάξουμε τη φωτογραφία του παρά το πρόσωπό του»²⁴.

Η γραπτή παράδοση συνεπώς, προσέθεσε αρκετά στη διαδικασία υπονόμησης της εγκυρότητας της λέξης που ομιλείται, ανακρίνοντας τη βάση της θεμελίωσης της γνώσης της. Τοιούτοτρόπως, αμφισβήτησε ολόκληρη τη διάταξη όλων εκείνων των κατηγοριών που συνδέονται με την προφορική παράδοση. Την ίδια στιγμή, ενώ το πνεύμα της κοινότητας βίωνε εντός του προφορικού λόγου, η ομιλία γενικά ρευστοποιήθηκε από τη μυστικότητα του γραπτού και στη συνέχεια κατέληξε στην ανάπτυξη του εγωιστικού ατόμου²⁵. Ο γραπτός λόγος, επέβαλε μια ακαμψία δομής και λογικής όπου κατ' αυτό τον τρόπο εξανάγκασε τη συναίνεση όπως αυτή διαπιστώνεται στην ομοιογένεια των αξιών, αντιλήψεων και πεποιθήσεων. Ο έντυπος λόγος, γενικά ο συγγραφικός κι ο δημοσιογραφικός, ολοκλήρωσε τη διαδικασία ρευστοποίησης της αξίας του προφορικού ή κυριότερα της ομιλίας, την ίδια στιγμή που απελευθέρωνε τη γνώση από τα δεσμά των μονοπωλιακών δομών, μέσω της παραγωγής του γραπτού υλικού σε μαζική μορφή. Είναι άξιο παρατήρησης εδώ το γεγονός ότι η ανάπτυξη των φιλελεύθερων θεωριών για το άτομο συνέπεσε με την ανάπτυξη και τη μετάδοση του κινούμενου έντυπου λόγου, γενικά του τύπου. Το αποτέλεσμα όλων αυτών των εξελίξεων, ήταν ότι η ανθρώπινη αντίληψη είχε την εμπειρία της αλλαγής και η διάταξη της γνώσης κατά συνέπεια απεικόνισε αυτή τη μεταβολή²⁶.

Η άλλη πλευρά της προφορικής και γραπτής παράδοσης είναι η γλώσσα. Η γλώσσα σχηματίζει τη βάση όλων των πολιτισμών και στο σημείο που οι άνθρωποι είναι συνειδητοί και προσεγγίζουν την αυτό-συνείδηση συγκροτεί το κέντρο όλων των οντολογικών στοχασμών. Η γλώσσα είναι το μέσον με το οποίο η τεχνολογία και η τεχνική, ή η τεχνολογία και η επιστημονική γνώση διατίθενται και μεταφέρονται από τη μια πολιτισμική κοινωνία στην άλλη. Το γλωσσικό αυτό όργανο διευκολύνει την πορεία της αλλαγής και της προσαρμογής ειδικά στην οντολογική και επιστημονική διάταξη πραγμάτων. Όταν η γλώσσα επιτελεί επικοινωνιακή λειτουργία είναι αναγκασμένη να δημιουργήσει σχέσεις τόσο ανάμεσα στη γλωσσική έκφραση και στον ομιλητή όσο στην παρουσιαζόμενη κατάσταση και στον αποδέκτη ακροατή²⁷. Όπως σχολιάζεται παρακάτω, ότι «η διεισδυτική ικανότητα της γλώσσας γίνεται ένας ισχυρός μοχλός στην κινητοποίηση της εξουσίας, ιδιαίτερα ως ένα μέσο για τη μετάδοση της συγκεκριμένης αντίληψης ανάμεσα σε όλες τις κοινωνικές τάξεις. Καθώς η γλώσσα είναι εκτεθειμένη σε εισβολές, γίνεται όχι μόνο πιο ελαστική αλλά και ένας δίαυλος για διευκολυνόμενη κίνηση ανάμεσα στις τάξεις όπου ευνοείται η μετάδοση της τεχνολογίας για γρήγορη προσαρμογή»²⁸. Με άλλα λόγια, η διεισδυτική γλωσσική ικανότητα και η χρησιμοποιούμενη τεχνολογία για τη μετάδοση μηνυμάτων, εξελίσσονται σε βασικούς μοχλούς ηγεμονίας μιας κοινωνικής ελίτ ή έθνους ως προς τη διαμορφούμενη γνώση για το τι συμβαίνει γύρω μας, στα άλλα κοινωνικά στρώματα ή έθνη.

Μια επίσης σημαντική εκτίμηση της γνώσης είναι ο διαχωρισμός της γνώσης από τη μορφή ή το σχήμα. Η αδυναμία του πολιτισμού που βασίζεται στην προφορική γνώση, πρέπει υποχρεωτικά να ερευνηθεί στην προφορική παράδοση. Η λαμπρότητα της προφορικής παράδοσης, «έγινε για έναν ελαστικό πολιτισμό αλλά όχι για κάποιο πολιτισμό που θα μπορούσε να πειθαρχήσει στο σημείο μιας αποτελεσματικής πολιτικής ενότητας»²⁹. Για παράδειγμα, η εισβολή των ευρωπαίων στη Βόρεια Αμερική αποσταθεροποίησε τις προφορικές παραδόσεις των ηθών και γενικά της κουλτούρας των Ινδιάνων, εφόσον τέτοια κουλτούρα ήταν ελαστική. Αυτό σημαίνει, ότι δεν ήταν αρκετά πειθαρχημένη για να αντισταθεί στα κτυπήματα του ευρωπαϊκού πολιτισμού, στην οργάνωση και την καθιέρωσή του, όπως αυτός είχε ριζωθεί στη γραπτή παράδοση. Συνεπώς, ο διαχωρισμός της γνώσης και της μορφής είχε βαθιές επιπτώσεις στην ανάπτυξη του πολιτισμού και της επικοινωνίας. Η γνώση γίνεται η δραστηριότητα που γνωρίζει καθαρά τον εαυτόν της ως θεωρία, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Χάμπερμας³⁰, ενώ η μορφή

εμπορευματοποιεί τη γνώση μετατρέποντάς την σε αντικείμενο για ανταλλαγή. Αλλά, ανταλλαγή ως μέσο για επιδίωξη κάποιου σκοπού. Επομένως, η γνώση μεταβαλλόμενη σε αντικείμενο και σε μέσο μετασχηματίζεται σε πληροφορία και ως πληροφορία έχει ενσωματωθεί στην αξία χρήσης. Έξω από την αξία του, δηλαδή την αξία χρήσης, δεν έχει κανένα νόημα για ανταλλαγή, εμπόριο, απόκτηση και οικειοποίηση των άλλων εμπορευμάτων. Ως εκ τούτου, η γνώση περνώντας το στάδιο της αντικειμενοποίησής της έχει εργαλειοποιηθεί. Η αλήθεια, κατά συνέπεια, γίνεται μια χρονική στιγμή που αντί να είναι συλλογική ως μια αντικειμενική πραγματικότητα, ιδιωτικοποιείται ως κάποια υποκειμενική εμπειρία.

3. Επικοινωνία στην εκπαίδευση και στην εξουσία

Στις νεώτερες και σύγχρονες εποχές, η πληροφορία έχει γίνει ένα επιδιωκόμενο αντικείμενο το οποίο έχει σχεδόν αποκλειστεί από τον ίδιο το σκοπό του. Η πληροφορία στη μορφή αυτή, υπονομεύει τις διαλεκτικές τάσεις του κέντρου με την περιφέρεια και αναδιρθρώνοντας το επιστημολογικό τοπίο στο σύνολό του καταλήγει να ανήκει στο χώρο της περιφέρειας, όπως έχει διατυπώσει ο Α. Kroger³¹. Οι μεταβαλλόμενοι ρυθμοί ανάπτυξης, κατ' αυτό τον τρόπο, κάνουν αρκετά δύσκολη την ορθή εξέταση των επικοινωνιακών και τεχνολογικών επιτευγμάτων του πολιτισμού. Όπως φαίνεται, οι βελτιώσεις στην επικοινωνία αυξάνουν τις δυσκολίες στην κατανόηση. Ο τηλεπικοινωνιακός επιβαλλόμενος περιορισμός της γλώσσας, διευκόλυνε το εύρος της απόστασης ανάμεσα στην ομιλούμενη αγγλική γλώσσα του Ηνωμένου Βασιλείου και στην ομιλούμενη γλώσσα της Βόρειας Αμερικής, Καναδά και Η.Π.Α. Έτσι, ο ρυθμός της αλλαγής στην τεχνολογία και στην επικοινωνία θα ποικίλλει κι αυτό εξαρτάται φυσικά από τον πολιτισμικό προσανατολισμό. Η οικονομική εφαρμογή των επικοινωνιακών τεχνικών και της τεχνολογίας γενικότερα, κατά τα πρώιμα στάδια της βιομηχανικής επανάστασης, «επιτάχυνε την εξάπλωση της στοιχειώδους βασικής εκπαίδευσης και την άνοδο του τύπου, καθώς και το αυξανόμενο ενδιαφέρον στην τοπική εθνική γλώσσα, στον εθνικισμό και στο ρομαντισμό»³². Η επανάσταση αυτή, συνέστησε όλο και πιο περίπλοκη τεχνολογία που απαιτούσε περισσότερες εκπαιδευμένες δυνάμεις εργασίας να θέτουν σε κίνηση τα μηχανήματα προωθώντας παράλληλα την αναγκαιότητα για μαζική δημόσια εκπαίδευση. Με

μια διαπαιδαγωγημένη εργατική δύναμη υπάρχει ανοδική τάση μαζικά στο ποσοστό του πληθυσμού που είναι μορφωμένο. Με μεγάλο ποσοστό μορφωμένων ταυτόχρονα, υπάρχει αυξανόμενη βιωσιμότητα στα προϊόντα αγοράς ως συνέπεια ανάγκης για εφημερίδες ως ένα μέσο για διαφήμιση. Οι εφημερίδες παρήχθησαν γρήγορα και αλματωδώς. Με τη διαφήμιση όμως έγιναν εγχειρήματα για νομιμοποίηση των συμφερόντων ειδικής κοινωνικής τάξης τόσο στην πολιτική όσο και στην οικονομική σφαίρα. Στα πλαίσια αυτών των ταξικών συμφερόντων, οι εφημερίδες ήταν σαφώς υπεύθυνες για τη διεύρυνση των εθνικιστικών συνθημάτων και των ιμπεριαλιστικών επιθυμιών καθώς και των συναισθημάτων που εξέφρασαν για μια πιο απλή εποχή, ουτοπική, βασιζόμενη στη σχέση με τη φύση ως βασική ιδεολογία του ρομαντισμού.

Η άνοδος του ρομαντισμού, ως ένα συντηρητικό ρεύμα, έδειξε καθαρά ότι η μηχανοποιημένη επικοινωνία διαίρεσε τον λόγο και το συναίσθημα δίνοντας μεγάλη έμφαση στο τελευταίο³³. Αυτός ο διαχωρισμός, απομόνωσε και ουδετεροποίησε το λόγο ως μία ακαδημαϊκή ενασχόληση κάνοντας τα συναισθήματα ως τον κυρίαρχο συνδετικό κρίκο των βιομηχανοποιημένων κοινωνικών σχέσεων. Έτσι, με έναν πληθυσμό που είναι μορφωμένος αλλά εξουσιάζεται από τα συναισθήματά του, αφήνει το εαυτόν του ανοικτό στις μηχανοραφίες επηρεασμού και απάτης. Για μια ακόμη φορά, η γνώση αντικειμενοποιήθηκε διαμέσου της χρήσης της εκβιομηχάνισης, όπου παρατηρείται να γίνεται αντικείμενο περιφερειοποίησης. Με αυτή την οπτική, το κέντρο γίνεται εξουσία, παράγοντας δύναμης και το μοναδικό αντικείμενο στη ζωή γίνεται το υλιστικό ιδανικό της επιδίωξης της εξουσίας.

Η εκτύπωση και γενικά η τυπωμένη ύλη διευκόλυνε τη μεταβίβαση πληροφοριών που αφορούν την τεχνολογική καινοτομία. Η αναγκαιότητα όμως, να δημιουργηθεί και να προβληθεί ένα μέσο επικοινωνίας –κυρίως εφημερίδα– που δεν θα παραποιούσε την πραγματικότητα για την κατεύθυνση της τεχνολογίας, όπως προβαλλόταν από τη μεριά του κεφαλαίου στον 19ο αιώνα, ήταν επιτακτική για τις εργαζόμενες μάζες. Έτσι, η πάλη των τάξεων εκδηλώνεται και στο χώρο της επικοινωνίας με την αξίωση των εργαζομένων να αποκτήσουν τα δικά τους δημοσιογραφικά όργανα που θα εξέφραζαν τα δικά τους συμφέροντα, επιδιώξεις και οράματα³⁴. Τοιοιούτρόπως, ενώ σε όλη τη διάρκεια του φιλελεύθερου καπιταλισμού, που ως βασικό μέσο είχε παραμείνει ο τύπος, το βιβλίο, η αφίσα και η εφημερίδα, ο ανταγωνισμός και η ταξική πάλη διεξάγονταν μαχητικά. Η εποχή αυτή όμως δεν μπορούσε παρά να φτά-

σει και στο τέλος της. Με τη συσσώρευση του κεφαλαίου σε πιο λίγα χέρια, στον ύστερο οικονομικό κύκλο που εγκαινιάζει το στάδιο του μονοπωλιακού καπιταλισμού, ο τομέας των επικοινωνιών υφίσταται κι αυτός αυτή την εξέλιξη στη μορφή των μονοπωλιακών συγκροτημάτων χωρίς ταξικούς αντιπάλους. Δηλαδή, αφού η δομή οργάνωσης της παραγωγής ανταλλακτικών αξιών «πολιτισμικών προϊόντων», μιας κι η κουλτούρα έχει κυρίαρχη θέση στον τομέα της επικοινωνίας είναι κεφαλαιοκρατικά δομημένη, ο κύριος στόχος δεν μπορεί παρά να είναι το κέρδος, με γενική κατάληξη στα υπερκέρδη. Οι επιχειρήσεις των εργαζομένων επομένως, στον τομέα αυτό δεν ήταν εφικτό να ακολουθήσουν την πορεία αυτής της εξέλιξης. Η τυπωμένη ύλη πληροφορίας, σημάδεψε το πρώτο στάδιο της βιομηχανικής επανάστασης. Περιεκτική εικόνα παραθέτει εδώ ο Innis, «η βιομηχανική επανάσταση και η μηχανοποιημένη γνώση τα απόκτησαν όλα εκτός από ένα, ότι κατέστρεψαν την επίδραση του επιστήμονα. Η εξουσιαστική δύναμη δεν ενδιαφέρεται πλέον για την προστασία του επιστήμονα και είναι ενεργά δεσμευμένη σε σχέδια για την καταστροφή του. Οι εκπληκτικές βελτιώσεις στην επικοινωνία έχουν κάνει την κατανόηση πιο δύσκολη. Ακόμη και η επιστήμη, τα μαθηματικά και η μουσική ως το τελευταίο άσυλο της δυτικής σκέψης έχουν περιέλθει κάτω απ' τη γοητεία της μηχανοποιημένης εθνικής και τοπικής γλώσσας. Η εμπορικότητα γενικά έχει απαιτήσει τη δημιουργία νέων μονοπωλίων της γλώσσας που εμφανίζει εξ αντικειμένου νέες δυσκολίες στην κατανόηση»³⁵.

Σε κάθε ιστορικό στάδιο ανάπτυξης, η επικοινωνιακή μέθοδος διαφοροποιείται μέσα σε νέους και ακόμη νεώτερους και περίπλοκους συνασπισμούς τεχνολογίας και τεχνικής. Οι πιέσεις αλλαγής που ασκούνται, αλλοτριώνουν τη γνώση από την αρχική της κατάσταση ή πιο σωστά αντικειμενοποιούν τη γνώση και τη μορφή. Την ίδια στιγμή, η ταχύτητα της αλλαγής αυξάνεται θεαματικά, ενώ η γνώση υποβάλλεται σε επεξεργασία ως προπαρασκευασμένη πληροφορία που γίνεται αντικείμενο των τρόπων αμεσότητας και ξεπερασμένης επιθυμίας. Καθώς η τεχνολογία της επικοινωνίας μεταβλήθηκε, μια αντίστοιχη μετατροπή σημειώθηκε στις επικοινωνιακές τεχνικές. Τα μέσα επικοινωνίας αντανακλούν αυτή την αλλαγή. Η μεταβολή από τον πάπυρο στην περγαμηνή και μετά στο χαρτί έφερε θεμελιώδεις αλλαγές όπου είχαν σημαντικές επιδράσεις στη μετασχηματιζόμενη κοινωνία. Οι τεχνικές στην παραγωγή του πάπυρου, της περγαμηνής και του χαρτιού αντανακλούν τις αλλαγές στην τεχνολογία και αντίθετα. Με άλλα λόγια, η αλλαγή του ενός οδηγεί στην μετατροπή του άλλου,

όπου ο τύπος γενικά των μέσων πληροφόρησης και επικοινωνίας προσδιορίζει τη διαθεσιμότητα της γνώσης. Το χαρτί, για παράδειγμα, ήταν μια απαραίτητη αλλά και ουσιώδης τεχνολογία για τη δημιουργία του κινούμενου τύπου και στην ανάπτυξη και εξάπλωση του τυπωμένου λόγου. Το μέσο, από την άλλη πλευρά, προκαταλαμβάνει τόσο τη διαθεσιμότητα της διάδοσης της πληροφορίας όσο και τη δομή της γνώσης³⁶. Όπως χαρακτηριστικά υπογραμμίζεται εδώ, «η γνώση μας για τους άλλους πολιτισμούς εξαρτάται σε μεγάλο μέρος από το χαρακτήρα των μέσων πληροφόρησης και επικοινωνίας που χρησιμοποιούνται σε κάθε πολιτισμό στο βαθμό που είναι ικανή αυτή η γνώση να διατηρείται ή που να γίνεται προσιτή στην ανακάλυψη όπως είναι η περίπτωση με τα αποτελέσματα των αρχαιολογικών ερευνών»³⁷. Συνεπώς, για να συνοψίσουμε, η γνώση γίνεται εξαρτώμενη από τον τύπο των μέσων επικοινωνίας που χρησιμοποιήθηκε από τους διάφορους πολιτισμούς και σε τελευταία ανάλυση αυτό επηρεάζει θεμελιωδώς τη συνείδηση ενός πολιτισμού. Η συνείδηση θα αξιολογήσει τον παγκόσμιο και κοινωνικό σχηματισμό από τη σκοπιά μιας κυρίαρχης επικοινωνιακής τεχνικής. Αυτό σημαίνει ότι οι αξίες, οι ιδέες και οι διάφορες πεποιθήσεις λειτουργούν μέσα στα πλαίσια μιας κοινωνίας κι όχι έξω από αυτά. Δηλαδή, ανάλογα με το κοινωνικό σύστημα που επικρατεί σε μια κοινωνία μπορεί να υπάρξει συνείδηση ως προϊόν ιδεών και πεποιθήσεων του κοινωνικού σώματος στο σύνολό του, όπως π.χ. μιας κοινωνικής τάξης, που στην ουσία επιβάλλεται κυριαρχικά στα υπόλοιπα στρώματα και στη συνέχεια δημιουργεί ένα σύστημα γνώσης.

Κατά αυτόν τον τρόπο, η συνείδηση θα εκλαμβάνει, θα κατανοεί και θα ερμηνεύει τον κόσμο σύμφωνα με τα συστήματα της γνώσης που τον ακολουθούν είτε αντικειμενικά είτε υποκειμενικά. Αντικειμενικά, όταν ο λόγος είναι αληθής και υποκειμενικά, όταν η αλήθεια υποκρύπτεται και είναι λόγος ψευδής. Τα συστήματα αυτά της γνώσης στη συνέχεια, θα καθορίζονται σύμφωνα με τα μέσα επικοινωνίας όπου τα τελευταία ως προϊόν τεχνολογίας και τεχνικής ή επιστήμης διαμορφώθηκαν και αναπτύχθηκαν από τη συνείδηση και τα συνακόλουθα συστήματα της γνώσης. Ωστόσο, η ανησυχία ορισμένων στοχαστών όπως του Innis, για την ιδεολογική προκατάληψη στην επικοινωνία, δείχνει ότι αναταράσσει τις εξελίξεις των τεχνολογικών επιδράσεων στην κουλτούρα και στην ψυχολογία μιας κοινωνίας ή ενός πολιτισμού.

Το ενδιαφέρον του λοιπόν, εστιάζεται στα εξής: «η αλλαγή στις στάσεις προς την κατεύθυνση του χρόνου που προηγείται από τις

έμμονες ιδέες της ύστερης νεωτερικότητας με την παρούσα απειροσκεψία η οποία υπαινίσσεται ότι η ισορροπία ανάμεσα στο χρόνο και το χώρο έχει σοβαρά διαταραχθεί με ολέθριες συνέπειες στο δυτικό πολιτισμό. Η έλλειψη ενδιαφέροντος στα διάφορα προβλήματα, κατά τη διάρκεια του δυτικού πολιτισμού, υπονοεί ότι η ιδεολογική προκατάληψη του χαρτιού και της τυπώσεως συνέχισε σταθερά με την υπόθεση του χώρου. Το κράτος είχε ενδιαφερθεί για τη μεγέθυνση των εδαφών και για την επιβολή μιας πολιτισμικής ομοιομορφίας στο λαό του και χάνοντας την επαφή του με τα προβλήματα της εποχής θέλησε να εμπλακεί σε πολέμους για να πραγματοποιήσει άμεσους στόχους. Ο τυπωμένος λόγος, έδωσε έμφαση στην τοπικές ή εθνικές γλώσσες και στις διαιρέσεις ανάμεσα στα κράτη, βασιζόμενος στη γλώσσα χωρίς να υποδηλώνεται η σχέση με το χρόνο. Τα αποτελέσματα της διαίρεσης αυτής έχουν γίνει έκδηλα στην ανάπτυξη του βιβλίου, του φυλλαδίου ως σύντομης έκθεσης, στην εφημερίδα και στην ανάπτυξη του τοπικισμού, καθώς νέα μονοπώλια έχουν οικοδομηθεί»³⁸. Υπό αυτό το πρίσμα, διαπιστώθηκε ότι η επικοινωνία δημιούργησε διαιρέσεις χώρου όπου ήταν πια δύσκολο να εδραιωθεί πολιτική σταθερότητα. Απεναντίας, η αυξανόμενη επικοινωνία μέσω εφημερίδων, οργανώθηκε σε ειδησεογραφικά μονοπώλια διάδοσης ιδεολογικά προκατειλημμένων αξιών. Μια ιδεολογική προκατάληψη, η οποία βασίστηκε σε μεγάλο βαθμό στην παρατηρούμενη επιτάχυνση ανάπτυξης ενός αναγνωστικού τύπου επικοινωνίας που εδραιώθηκε στην ακρόαση, στο ράδιο και στην αλληλεξάρτηση του ήχου στον κινηματογράφο και στην τηλεόραση. Το τυπωμένο υλικό έδωσε τη σκυτάλη στην αποτελεσματικότητα των ραδιοφωνικών, τηλεοπτικών εκπομπών και στο megάφωνο³⁹. Μ' αυτό τον τρόπο, η πολιτική αίγλη μπορούσε πλέον να επιτευχθεί άμεσα διαμέσου νέων μέσων επικοινωνίας, όπως το ράδιο και την τηλεόραση. Έτσι, καθώς αυτά τα νέα μέσα επικοινωνίας είχαν αρχίσει να πλησιάζουν ολοένα και περισσότερο τον κόσμο, άρχιζε και η απειλή στην πολιτική που βασίζεται στα γράμματα και στη διάνοηση. Εφόσον τα ακουστικά μέσα επικοινωνίας δεν χρειάζονται επίπεδο μόρφωσης ή ένα εγγράμματο κοινό ως αποδέκτη είχαν γίνει πλέον απειλή στον τυπωμένο λόγο. Ούτε όμως χρειαζόνταν και έναν αποδέκτη ο οποίος θα μπορούσε να επεξεργαστεί μηνύματα πομπού που φιλτράροντάς τα να μπορέσει να αρθρώσει λόγο για να δημιουργήσει διάλογο με γόνιμη σκέψη ώστε να επιτυγχάνεται η ουσιαστική επικοινωνία.

Η εδραίωση της αστικής κοινωνίας με την κυριαρχία του βιομηχανικού κεφαλαίου είχε δύο βασικές επιπτώσεις στην ανάπτυξη

του τύπου. «Η μία ήταν η επέκταση της βιομηχανικής επανάστασης στο χώρο της ενημέρωσης. Η άλλη, ήταν η εμφάνιση των πρώτων μεγάλων ειδησεογραφικών πρακτορείων, ως αποτέλεσμα της ολοκλήρωσης της παγκόσμιας αποικιοκρατικής αστικής αγοράς»⁴⁰. Η οργάνωση και η λειτουργία των μέσων επικοινωνίας στην εποχή του μονοπωλιακού καπιταλισμού στη συνέχεια, καθορίστηκε από τις παραγωγικές σχέσεις που υφίστανται τη μεγάλη αλλαγή από την προηγούμενη ιδιοκτησία ενός απλού εκδότη ή τυπογράφου σε μεγάλα ειδησεογραφικά πρακτορεία ως ιδιωτικά μονοπώλια. Παράλληλα με αυτά τα μονοπώλια, εμφανίζεται επίσης και το κράτος το ίδιο να έχει στην επικοινωνία μια ιδιαίτερη θέση και παρουσία με την ιδιοκτησία μεγάλων επικοινωνιακών οργανισμών όπως ραδιοτηλεοπτικών δικτύων κ.ά.⁴¹. Αυτό φαίνεται αρκετά καθαρά στην παρατήρηση του Innis ότι: «τα πολιτικά όρια που σχετίζονται με τη βιομηχανία του τύπου εξαφανίστηκαν με τα νέα εργαλεία επικοινωνίας. Η ομιλούμενη γλώσσα έδωσε μια νέα βάση για την εκμετάλλευση του εθνικισμού και ακόμη ένα πιο αποτελεσματικό μέσο για να απευθύνεται σε μεγαλύτερο αριθμό ανθρώπων. Κατά συνέπεια, ο αναλφαβητισμός ή η αγραμματοσύνη δεν ήταν πια σοβαρό εμπόδιο»⁴². Η επανεμφάνιση της ομιλούμενης γλώσσας, δηλαδή ο προφορικός λόγος, μειώνει την ισχύ του τύπου, του τυπωμένου λόγου ως εκείνος ο λόγος της οργανωτικής και επιστημονικής σκέψης. Ο αναλφαβητισμός κι ο προφορικός λόγος, ανοίγουν το γρίφο της προπαγάνδας και της απάτης. Κοντολογίς, δίνουν σχήμα στη διαμόρφωση των αξιών, των πεποιθήσεων, των στάσεων και των αντιλήψεων. Ενώ αυτό επηρεάζει καταλυτικά τη διάταξη της γνώσης και της μνήμης. Γιατί, εάν η γνώση είναι ευάλωτη και ανοικτή στη διαμόρφωσή της από τα νέα μέσα επικοινωνίας τότε η πραγματικότητα γίνεται εκείνη της θέλησης για εξουσία. Επομένως, η επικοινωνιακή τέχνη, έχει αρχίσει βήματα προς μία κατεύθυνση μιας μετά-εγγράμματης κοινωνίας εγείροντας τις πιθανότητες για μεγαλύτερο ρεαλισμό τόσο όσο μεγαλύτερες είναι οι «πιθανότητες της ψευδαισθήσης»⁴³.

4. Περιοχική διάσταση της επικοινωνίας και τεχνολογία

Εξετάζοντας την τεχνολογία, τις τεχνικές και την επικοινωνία σε μέρη όπως τον Καναδά, διαπιστώνουμε ότι επηρεάζεται πολύ η πε-

ριφέρεια από το κέντρο. Υποστηρίζεται ότι, «η φαντασία της χώρας αυτής βρίσκεται στο μέσο ακριβώς ανάμεσα στο μέλλον ενός νέου κόσμου και στο παρελθόν της ευρωπαϊκής κουλτούρας. Δηλαδή, ανάμεσα στην ορμητική εκτύλιξη της τεχνολογικής αναγκαιότητας στην αμερικάνικη αυτοκρατορία και στην κλασική προέλευση της τεχνολογικής δύναμης στην ευρωπαϊκή ιστορία»⁴⁴. Κοντολογίς, η σκέψη λειτουργεί ανάμεσα στην επιπολαιότητα των αμερικάνικων εμπειρικών πολιτιστικών σφετερισμών και στην αδιαφορία του άψυχου βάρους της ευρωπαϊκής μνήμης. Στο δίλημμα που παρουσιάζεται λοιπόν αναφέρει ότι «είναι η μοίρα των καναδών πάνω στη βάση των ιστορικών περιστάσεων και των γεωγραφικών συμβάντων να είναι για πάντα περιθωριακή στην παρούσα απερισκεψία της αμερικάνικης κουλτούρας και ανίκανη να έχει καθαρά συναισθήματα πάνω στην πολιτιστική κληρονομιά του ευρωπαϊκού τους παρελθόντος. Επειδή η χώρα που επιβάλλεται είναι κοινωνία της οποίας η εξειδίκευσή της στο δημόσιο ήθος του εργαλειακού ακτιβισμού δεν συλλαμβάνει τις αντεγκλήσεις της ιστορικής μνήμης. Η επιβολή της στηρίζεται παραδοσιακά στην αντίληψη του δυνατού να υπερισχύσει κυριαρχικά. Στο χώρο της εργασίας, η καναδική σκέψη πράγματι έχει μια μεγάλη και δυναμική πώλωση ανάμεσα στην τεχνολογία και στην κουλτούρα, ανάμεσα στην οικονομία και στη γεωγραφική θέση της χώρας. Κι αυτή η διαλεκτική κίνηση ανάμεσα στη δύναμη της αμερικάνικης αυτοκρατορίας και της καναδικής πικρής ιστορικής γνώσης όπου η κρίση έχει την απαρχή της πολύ πιο βαθιά στην Ευρωπαϊκή κουλτούρα είναι το παιχνίδι του καναδικού λόγου στην τεχνολογία»⁴⁵. Μέσα σε αυτή τη διαλεκτική τάση είναι που η έννοια και η διαφορά σχηματίζονται ως μέσα που εδραιώνουν ταυτότητα. Η χώρα αυτή είναι που αντιμετωπίζει τη μεγάλη ανησυχία πάνω στην απατηλή ιδέα μιας εθνικής ταυτότητας. Οι τεράστιες ικανότητες αυτού του έθνους αποκρύπτονται στην ανάγκη ενός οντολογικού μύθου. Κι όμως, η ίδια αυτή ταυτότητα ριζώθηκε στο δυϊσμό της διαφοράς και της κατανόησης καθώς κατέληξαν ανάμεσα στις τεχνικές για επιβίωση.

Αυτή η διαφορά είναι που ονομάστηκε τοπικισμός. Ο τοπικισμός αυτός ερμηνεύεται από ορισμένους ως «ένας κοινωνικός και ψυχολογικός παράγοντας που εμπλέκει την αναγνώριση της ταυτότητας με μια δέσμευση σε περιφερειακή μονάδα. Εμπεριέχει επίσης, συγκεκριμένες κοινωνικές και πολιτικές διαστάσεις που είναι βαθιά θεμελιωμένες σε μια συλλογική ιστορική εμπειρία»⁴⁶. Για άλλους, ο χώρος της περιφέρειας υποδηλώνει τη χωροταξική οργάνωση των αξιών ή της συμπεριφοράς περισσότερο έτσι πα-

ρά στην ευθεία του γεωγραφικού προσανατολισμού⁴⁷. Η θεωρητική προσέγγιση αυτή, διαπιστώνει ότι η πρώιμη ανάπτυξη της κοινότητας έχει επικίνδυνα διαβρωθεί από τη μεταπολεμική εμπειρία μιας απότομης κοινωνικής αλλαγής που ονομάστηκε εκσυγχρονισμός. Υποστηρίζεται λοιπόν, ότι «στη σύγχρονη κοινωνία η κοινωνική αλλαγή που είναι πιο πολύ τεχνολογική σε χαρακτήρα, έχει διαβρώσει την προηγούμενη απομόνωση και έχει ενθαρρύνει την εξάπλωση ενός ομοιογενούς εθνικού πολιτισμού που εκτεταμένα είχε ξεχαστεί στις τοπικές διακρίσεις»⁴⁸. Υπάρχει όμως και άλλη ερμηνεία, ότι ο τοπικισμός είναι σε μεγάλο βαθμό μια συνθήκη ή μια κατάσταση συνείδησης παρά χώρου. Είναι πιο πολύ ένα προϊόν ενός φαντασιώδους γεωγραφικού χώρου που απορρέει από τις υπερβατικές εμπειρίες που είναι χαραγμένες στη συνείδηση. Επιπλέον, ως ένα έθνος αυτή η χώρα περιέχει μια πολλαπλότητα κοινοτήτων η κάθε μια με τις μοναδικές συνθήκες και εμπειρίες που διαμορφώνουν την τοπική τους κοινότητα και συνείδηση.

Η ερμηνεία του Armour, ενσωματώνει μερικές από τις παραπάνω πλευρές σημειώνοντας ότι στη μεταπολεμική περίοδο η επίδραση των πολυεθνικών και διακρατικών εταιρειών των οποίων η έλλειψη της κοινοτικής και περιφερειακής πίστης ήταν προφανής, είχε μια ομοιογενή επίδραση στην κουλτούρα του τόπου. Τέτοια ομοιογένεια, παράγει την αλλοτρίωση και σαν αποτέλεσμα επιβάλλει μια έρευνα που καταλήγει με τη θέση της περιφερειακής συνταύτισης η οποία είναι επενδυμένη σε γεωπολιτικούς θεσμούς. Γι' αυτό, ο νεώτερος περιφερειακός χώρος κατανοήθηκε κατά μείζονα λόγο ως επαρχιακός στην αναγνώριση της ταυτότητας, με μερικές μεταβολές που σημειώθηκαν σε σχέση με τις περιοχές Maritime-Atlantic, επαρχίες οι οποίες λειτουργούσαν μερικές φορές συλλογικά. Στην περίπτωση του χώρου της περιφέρειας η συνείδηση έχει αναπτυχθεί γύρω από τους παραπάνω θεσμούς, οι οποίοι μπορούν να περιγραφούν ιδεολογικοί ως προς το σκοπό. Όπως αναφέρθηκε ήδη, ο Inpis είδε την επικοινωνία ως υπεύθυνη για τις πολιτικές διαιρέσεις που οδήγησαν στον τοπικισμό, αλλά η επίδραση ήταν συσσωρευτική. Από τη γνωστή του μελέτη γύρω από το εμπόριο έφτασε στο συμπέρασμα ότι η οικονομική καναδική ιστορία έχει κυριαρχηθεί από μια διαφορά ανάμεσα στο κέντρο και στην περιφέρεια. Είναι μια διαλεκτική τάση από την αλληλεπίδραση των εμπορικών περιοχών και του βιομηχανικού κέντρου το οποίο επηρεάζει τη γεωπολιτική μορφή της χώρας. Σημειώνει λοιπόν, ότι «δεν είναι απλά ένα συμβάν ότι η παρούσα εξουσία συμπίπτει σε γενικές γραμμές με τις περιοχές που σημειώνεται το εμπόριο γούνας στη Βόρεια

Αμερική. Και ότι οι βασικές εμπορικές βιομηχανίες ήταν αρκετά υπεύθυνες για τη συγκεντρωτική οργάνωση που με τη σειρά της έδωσε στη χώρα αυτή το αναγκαίο θεσμικό πλαίσιο να επεκταθεί εδαφικά»⁴⁹. Ωστόσο από την περιφερειακή σκοπιά, η επέκταση επέφερε την τεχνολογία που είχε θετικές και αρνητικές επιδράσεις πάνω στην περιφερειακή συνείδηση. Η εμπειρία της νεωτερικότητας παρήγαγε μια σειρά παράδοξων καταστάσεων που μετασχημάτισαν το φανταστικό τοπίο των επιθυμιών και φόβων, καθώς και των ανησυχιών μιας κοινωνίας με την τεχνολογία του 20ού αιώνα αλλά με την αντίληψη του 19ου. Αυτή η αταίριαστη τάση μπορεί να παράγει τις ιδεολογικές αντιφάσεις του τοπικισμού ή ακόμη την εθνο-πολιτισμική ομοιογένεια που λογοδοτεί για τα κοινωνικά και πολιτικά στοιχεία αδιαλλαξίας στη διαφορετικότητα. Ο τοπικισμός είναι πιθανώς μια αντίδραση, αλλά αντίδραση σε ένα επίπεδο που είναι ανταποκρινόμενο στις γεμάτες πάθος επιθέσεις των ηλεκτρονικών προκαταλήψεων οι οποίες εκτρέφονται από την απουσία ορθολογισμού και ευαισθησίας του ακροατηρίου του. Αυτό είναι πραγματικά αλήθεια για τις περισσότερες περιοχές της χώρας όταν πρόκειται για κριτική της ομοσπονδιακής κυβέρνησης. Εάν κάτι μπορεί να προστεθεί είναι το γεγονός ότι ο τοπικισμός στην καλύτερη περίπτωση ανταποκρίνεται στις ανάγκες των κοινοτήτων διαμέσου της χρήσης της τεχνολογίας, και στη χειρότερη εκμεταλλεύεται τους φόβους, τις ανησυχίες και την άγνοια της κοινότητας προς χάρη ολιγαρχικών πολιτικών φιλοδοξιών. Οι επικοινωνίες έχουν τοποθετήσει την ιδέα της χώρας αυτής στην καθημερινή γλώσσα και έχει φέρει περιοχές και κοινότητες μαζί με περισσότερο αυτό-επιβεβαιωμένες ταυτότητες.

Ωστόσο, αυτοί οι ίδιοι οι επικοινωνιακοί κρίκοι έχουν πρόσφατη εμπειρία μια περικοπή η οποία απειλεί να τεμαχίσει και να αλλοτριώσει κοινότητες και περιοχές. Εάν η καναδική σκέψη πρόκειται να αναπτυχθεί θα πρέπει να υπάρχει μια συνεχής πρόοδος των επικοινωνιακών δεσμών, προς την κατεύθυνση της διατήρησης και της ανάπτυξης ενός χώρου ισόρροπα. Δηλαδή, ανάπτυξη χωρίς κέντρα και περιφέρειες, μακριά από μια τεχνολογική κοινωμία στην οποία ο καθένας «περιφερειοποιείται». Πως όμως μπορεί να ρυθμιστεί η κατεύθυνση της επικοινωνιακής τέχνης χωρίς κέντρα και περιφέρειες με αυτή τη μονοδιάστατη πρακτική που ακολουθεί; Τη στιγμή που τα μέσα που διανέμουν την πληροφορία και την ενημέρωση έχουν προ πολλού σχηματιστεί σε γιγάντιους διεθνείς μονοπωλιακούς οργανισμούς των οποίων οι στόχοι είναι αναπόφευκτα κερδοσκοπικοί. Και όταν αυτοί οι οργανισμοί εντάσ-

σονται στη στρατηγική της διαχείρισης της εξουσίας της άρχουσας τάξης. Έτσι, η τάση της μαζικής επικοινωνίας των ημερών μας εμπεριέχει μια εμπορικότητα στην τεχνική που τείνει στο να εκθειάζει τις οικονομικές αξίες μέσω συμβολισμών και μ' αυτό τον τρόπο να δημιουργεί υλιστικά πρότυπα και ιδανικά στο άτομο. Οι συμβολικές μορφές αναμφίβολα εμπορευματοποιούνται επειδή απλά παράγονται από τους θεσμούς των ΜΜΕ και υπόκεινται στη διαδικασία της οικονομικής αξιοποίησης.

Ο ρόλος του επικοινωνιακού πομπού συνεπώς δεν περιορίζεται στη μετάδοση των πληροφοριών και στην υποτιθέμενη ουδετερότητα ή «αντικειμενικότητα» της είδησης. Ο ρόλος αυτός είναι πιο ουσιαστικός, «αναπλάθει και αναπαράγει συμβολικά την πραγματικότητα σε εικόνες, ιδέες και λόγο»⁵⁰. Φαίνεται πλέον διάχυτα ότι τα επικοινωνιακά μέσα είναι πλέον θεσμοί και απολαμβάνουν πλήρη αυτονομία στις αποφάσεις τους για εκείνα τα προϊόντα που θα καταναλώσει το κοινό, που όχι μόνο δεν υποτάσσονται στις προτιμήσεις και τις ανάγκες του αλλά τις διαμορφώνουν ολοκληρωτικά⁵¹. Η μονοδιάστατη τεχνική της επικοινωνίας επηρεάζεται σημαντικά από τη μονοδιάστατη λογική που εκφράζεται σε όλους τους τομείς, της πληροφόρησης, της ψυχαγωγίας και της εκπαίδευσης. Η μαζική επικοινωνία με την αντικειμενικότητα που δείχνει και την υπεροχή στη κατασκευή ιδεών, στάσεων και αντιλήψεων, εμφανίζεται ως μια αλάνθαστη θεότητα η οποία έχει αλάνθαστη γλώσσα, όμως έχει λανθασμένη λογική, γιατί εκφράζει μονοδιάστατη σκέψη, όπως θα έλεγε ο Μαρκούζε⁵².

5. Συμπέρασμα

Η τάση της μαζικής επικοινωνίας συμπερασματικά, είναι ταυτισμένη με τους στόχους των μονοπωλιακών οργανισμών από τους οποίους η ίδια παράγεται, αδυνατεί να έχει καθαρή εικόνα και ορθή ανάλυση της πραγματικότητας, επειδή με την εξουσία της αυξανόμενης αυτονομίας της, κυριαρχεί ουσιαστικά στον αποδέκτη θεατή. Η κυριαρχία αυτή εκφράζεται χωρίς την ελάχιστη δυνατότητα καμιάς μορφής διαλόγου. Υπό αυτό το πρίσμα, επιτυγχάνεται προσωρινά η αποτελεσματική μορφή επικοινωνίας, επειδή εκτελείται η εντολή, δεν επιτυγχάνεται όμως η ουσιαστική επικοινωνία η οποία απαιτεί από τον αποδέκτη να σκέπτεται, να επεξεργάζεται την ιδέα και να εναλλάσσεται στο ρόλο πομπού και δέκτη. Έτσι, με τη δια-

μόρφωση ιδεών και λόγου στη λειτουργία της, η ίδια η επικοινωνία οδηγεί στη χειραγώγηση του κοινού. Ο επικοινωνιακός λόγος συνεπώς, στον εικοστό πρώτο αιώνα, είναι ένας λόγος που λειτουργεί προς ίδιον όφελος και γι' αυτό είναι όργανο που υπηρετεί την αυταρχική εξουσία. Η γλώσσα που χρησιμοποιείται για αυτή τη λειτουργία, χωρίς την επίτευξη της ουσιαστικής επικοινωνίας, είναι καθαρά αντιδιαλεκτική. Συνεπώς, εφόσον δεν εφαρμόζεται η δημοκρατία για να ανθίξει ο διάλογος που θα παράγει το ζητούμενο, που είναι η ανθρώπινη επικοινωνία, θα στερείται η τελευταία και την ορθολογική κριτική. Η κάθετη σχέση των media και η μονόπλευρη λογική στις εκφραζόμενες αντιλήψεις τους, όπου απουσιάζει η αμφίδρομη σχέση πομπού και δέκτη, καθιστά την ίδια την επικοινωνία εργαλείο εξουσίας που επιβάλλεται κυριαρχικά και χειραγωγεί τον άνθρωπο. Η έλξη της εικόνας της τηλεόρασης απονευρώνει τις ίνες του νου στον αιχμάλωτο πλέον θεατή και τον καθιστά ανίσχυρο. Τα τηλεοπτικά προγράμματα βασίζονται στη διασκέδαση εκείνη που τραβάει το κοινό, χωρίς να έχουν παιδαγωγικό χαρακτήρα, απλά καθιστούν αυτό το κοινό άμορφη μάζα, η οποία βιώνει την πλάνη της πνευματικής της υγείας. Κατά συνέπεια, η παθητικότητα του υποκειμένου ενισχύει και αυξάνει τη μοναξιά του, ενώ παραμένει χωρίς λόγο και σκέψη στην κοινωνία που το περιβάλλει.

Σημειώσεις

1. Βλέπε Χάμπερμας Γ., *Φιλοσοφικός Λόγος της Νεωτερικότητας*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1993, σελ. 391-392. Η ανάλυση του συγγραφέα παραπέμπει στον Καστοριάδη που δανείζεται από την ερμηνευτική τη σύλληψη της γλώσσας.
2. Bourdieu Pierre, *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, Harvard University Press, Cambridge, 1984.
3. Thompson John, *Νεωτερικότητα και Μέσα Επικοινωνίας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1996, σελ. 33.
4. Όπ. παρ., σελ. 34.
5. Τσολάκης Χ., *Τη Γλώσσα μου Έδωσαν Ελληνική*, εκδ. Νησίδες, Σκόπελος, 1999, σελ. 19-22.
6. Grant G., *Technology and Empire: Perspectives on North America*, House of Avancy Press, Toronto, 1969, σελ. 15. Βλέπε C.W. Mills, *Η Κοινωνιολογική Φαντασία*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1985.
7. Όπ. παρ., σελ. 15-16.
8. Μαρκούζε Χ., *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1971, σελ. 25.

9. Όπ. παρ., σελ. 120.
10. Innis Harold A., *The Bias of Communication*, Toronto University Press, Toronto 1951, σελ. 3.
11. Barnes B., *Interests and the Growth of Knowledge*, Routledge and Kegan Pub. London, 1977, σελ. 16.
12. *The Bias of Communication*, όπ. παρ., σελ. 4.
13. *Technology and Empire*, όπ. παρ., σελ. 17-19.
14. *The Bias of Communication*, όπ. παρ., σελ. 5.
15. Όπ. παρ., σελ. 4-5.
16. Foucault Michel, *The Order of Things*, Vintage Books, 1973.
17. *The Bias of Communication*, όπ. παρ., σελ. 5.
18. Όπ. παρ., σελ. 6-7.
19. Όπ. παρ., σελ. 9.
20. Laclau Ernesto, *Πολιτική και Ιδεολογία στη Μαρξιστική Θεωρία*, NLB, Λονδίνο, 1977, σελ. 7.
21. Χάμπερμας Γ., *Ο Φιλοσοφικός Λόγος της Νεωτερικότητας*, όπ. παρ., σελ. 224.
22. *Ο Φιλοσοφικός Λόγος της Νεωτερικότητας*, όπ. παρ., σελ. 224-225.
23. De Saussure F., *Μαθήματα Γενικής Γλωσσολογίας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1979, σελ. 55-56.
24. Όπ. παρ., σελ. 56.
25. Innis H.A., *Empire and Communication*, Porcupine Press, 1986, σελ. 8.
Σημείωση: εδώ αναφέρεται ότι ακολουθώντας την εισβολή της γραφής, η ειδική μορφή ως αποκορύφωμα γλωσσικού γνωρίσματος της παράδοσης του προφορικού λόγου αφέθηκε στην ιδιωτική γραφή. Έτσι, οι σημειώσεις και τα μηνύματα αντικατέστησαν τη συλλογική μνήμη.
26. *The Bias of Communication*, όπ. παρ., σελ. 9.
27. *Ο Φιλοσοφικός Λόγος της Νεωτερικότητας*, όπ. παρ., σελ. 249.
28. Όπ. παρ., σελ. 11.
29. Βλ. όπ. παρ., σελ. 10.
30. Habermas J., *Knowledge and Human Interests*, Beacon Press, 1971, σελ. 310.
31. Kroker A., *Technology and the Canadian Mind*, New World Perspectives, 1985, σελ. 129.
32. *The Bias of Communication*, όπ. παρ., σελ. 30.
33. Όπ. παρ., σελ. 30.
34. *Κοινωνιολογία των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας*, όπ. παρ., σελ. 135.
35. Όπ. παρ., σελ. 30-31.
36. Βλ. όπ. παρ., σελ. 33.
37. Όπ. παρ., σελ. 33.
38. Όπ. παρ., σελ. 76-77.
39. Όπ. παρ., σελ. 78-81.
40. Σεραφετινίδου Μ., *Κοινωνιολογία των ΜΜΕ*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1995, σελ. 143.
41. Βλ. όπ. παρ., σελ. 152.

42. Όπ. παρ., σελ. 81.
43. Όπ. παρ., σελ. 82.
44. *Τεχνολογία και η Καναδική Σκέψη*, όπ. παρ., σελ. 7.
45. Όπ. παρ., σελ. 8.
46. Brodie Janine, «The Political Economy of Regionalism», in Clement W., *The New Canadian Political Economy*, McGill-Queens University press, 1989, σελ. 139.
47. Gibbons R., *Prairie Politics and Society: Regionalism in Decline*, Butterworth, 1980, σελ. 6.
48. Όπ. παρ., σελ. 7-8.
49. Innis H., *The Fur Trade of Canada: and the Crisis of Community*, University of Toronto Press, Toronto 1958, σελ. 392-96.
50. *Κοινωνιολογία των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας*, όπ. παρ., σελ. 246.
51. Όπ. παρ., σελ. 252.
52. Μαρκούζε Χ., *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1971.

Βιβλιογραφία

- Amour L., *The Idea of Canada: and Crisis of Community*, Steel Rail Pub., Ottawa, 1981.
- Barnes B., *Interests and Growth of Knowledge*, Routledge and Kegan Paul, London, 1977.
- Clement W. and Williams G., *The New Canadian Political Economy*, McGill-Queens University Press, Montreal, 1989.
- Foucault M., *Archaeology of Knowledge*, Pantheon Books, New York, 1972.
- Foucault M., *The Order of Things*, Vintage Books, New York, 1983.
- Gibbons R., *Prairie Politics and Society*, Butterworth Publ., Toronto, 1980.
- Grant G., *Technology and Empire*, House of Anansi, Toronto, 1969.
- Habermas J., *Communication and Evolution of Society*, Beacon Press, Boston.
- Habermas J., *Knowledge and Hum. Interests*, Beacon Press, Boston, 1971.
- Innis H., *Empire and Communication*, Press Porcepic, Toronto, 1986.
- Innis H., *The Fur Trade in Canada*, University Press, Toronto, 1956.
- Innis H., *The Bias of Communication*, University Press, Toronto, 1951.
- Kroker A., *Technological and the Canadian Mind*, New World Perspectives, Montreal, 1985.
- Σκουλάς Γιώργος, «Εισαγωγή στα Θεμέλια του Αυταρχισμού», *Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τεύχ. 21, Μάιος 1997.
- Thompson J., *Νεωτερικότητα και Μέσα Επικοινωνίας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1998.
- Χάμπερμας Γ., *Ο Φιλοσοφικός Λόγος της Νεωτερικότητας*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1993.